

*İhvân-ı Safâ Risâlelerindeki Hadis
Rivâyetlerinin Hadîs Metodolojisi
Açısından Değerlendirilmesi*

Recep Aslan,

A İlâhiyât Yayınları, Ankara 2014, 311.

Hadis ilminin muhtelif alanlarına dair araştırmaları bulunan yazar, eseri doçentlik tezi olarak hazırlamıştır. Kitap kısa bir giriş ile iki ana bölüm, sonuç ve kaynakça bölümlerinden oluşmaktadır. Yazar bu eseri İhvân-ı Safâ-hadis ilişkisi üzerine yapılmış herhangi bir çalışma tespit edemediğinden hareketle kaleme aldığını ifade etmektedir. O, İhvân-ı Safâ'nın eserlerinde geçen rivâyetlerin incelenmesi, kaynakları, sıhhat dereceleri ve bu rivâyetlerin hangi amaçla kullanıldığına işaret edip değerlendirmelerde bulunmuştur.

Yazar giriş bölümünde Abbasilerin sosyo-kültürel ortamını ele alır. Yazara göre İhvân-ı Safâ, IV/X. yüzyılda Abbâsî Devleti'nin son dönemlerine rastlayan, dinî, felsefî ve siyasi çekişmelerin yaygın olduğu bir dönemde Basra'da ortaya çıkmıştır. Felsefî ve ilmî çalışmaları, dinî ve ahlâkî gayretleriyle birlik ve beraberlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışmayı öne çıkararak İslâm toplumunu fikrî açıdan yeniden derleyip toparlamayı amaçlayan bu topluluğun tam adı, *İhvânü's-Safâ ve Hullanü'l-Vefâ ve Ehlü'l-Adl ve Ebnâu'l-Hamd*'dir. Bu isim topluluğa başkaları tarafından değil, bizzat kendileri tarafından verilmiştir. Yazar, eserin giriş bölümünde Abbasilerin sosyo-kültürel ortamını ele alacağını belirtmekle birlikte, o daha çok İhvân-ı Safâ'nın kimliğini, özelliğini, eserlerini, düşüncelerini ve İhvân hakkında yapılan çalışmalara değinmektedir.

Yazar birinci bölümde ana hatlarıyla İhvân-ı Safâ ve Risâleler hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir. İhvân-ı Safâ'nın yaşadıkları dönem ve Risâlelerine genel olarak değinmiştir. Burada Risâlelerin müellifleri, içerikleri ve Risâlelerdeki ilim tasnifine ve bu tasnife göre hadis ilimlerine yer verilmiştir. Ayrıca yazar İhvân-ı Safâ'nın nübüvvet anlayışı ve hadisçilerin felsefeye yaklaşımı gibi konulara geniş bir yer ayırmıştır.

Yazara göre İhvân-ı Safâ X. yüzyılda Abbâsî hilâfeti siyasi nedenlerle sarılmaya başladığı zaman, gizli İsmâilî ve aşırı Şii hareketler, felsefi ve dinî temelli Yeni Pythagorasçı ve Yeni Eflâtuncu akımlar, ıslahatçı hilâfetin desteğiyle propagandaya başlamışlardır. İhvânü's-Safâ'nın Büveyhiler'in iktidarı döneminde ortaya çıktığı kanaati yaygındır. Şia'nın bu dönemde bazı bölgelerde egemenliğini sürdürdüğü bilinmektedir. Şia'nın Kahire'de Fatimî hilâfetiyle müstakil bir güç haline getirilmesi, Halife Mütevekkil'in (v. 247/862) desteğiyle Mu'tezile'nin yeniden ortaya çıkması, Eş'arî'nin kendi düşüncelerini yayma gayretleri bu dönemde önemli çatışmalara zemin hazırlayan etkenlerden bazılarıdır. Ayrıca Abbâsî devletinin kurulmasıyla birlikte Yunanca, Süryanice, Pehlevice ve Sankskritçe'den bilimsel eserler Arapça'ya çevrilmiştir. Bu çalışmalar neticesinde İslâm dışından kaynaklanan ekoller de ortaya çıktı. X. asır kültür hayatında, Bağdat ve diğer büyük şehirlerdeki âlimlerin bir araya gelerek çeşitli ilim dallarında münazara ve müzakereler yapması gelenek olmuştu. Muhtemelen İhvânü's-Safâ da bu ilmî topluluklardan biriydi ve faaliyetlerini gizli olarak sürdürmesi ve toplantılarına sadece kendi mensuplarını alması bakımından diğerlerinden farklı olmuştu. İslâm tarihindeki önemli siyasi hareketlerinden biri olan İsmâilî propaganda, IX ve X. yüzyıllarda oldukça hararetili bir şekilde devam ettirildi.

İhvân'ın Risâlelerine de değinen yazar İhvân'ın Risâlelerinde dahi topluluk mensuplarının isimlerinin zikredilmemesi, çalışmalarında gizliliği kendilerine prensip edinmeleri ve yaptıkları ilmi toplantılara kendilerinden olmayanların katılamaması bu topluluğun gizli bir grup olduğu görünümü vermekte, onların kimlikleri ve dolayısıyla *Resâil*'in yazarı veya yazarları hakkında tartışmaların kaynağını oluşturduğunu iddia etmektedir. *Resâil*'de kendileri belirtmemiş olmalarına rağmen klasik kaynaklarda bu topluluğun kurucuları ve risâlelerin müellifi olarak beş isim zikredilmektedir. Bunlar Zeyd b. Rifâ'a, Ebû Süleymân Muhammed b. Ma'şer el-Bustî el-Makdisî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hârûn ez-Zencânî, Ebû Ahmed el-Mihricânî ve Avfî'dir. Bu isimler zikredilmesine rağmen topluluğun üyeleri hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

Yazar, İhvân'ın; dönemindeki fikir ve mezhep çekişmelerinden muzdarip olup bunlara son vermek, bu konudaki taassubu yıkmak ve kendilerince yanlış bilgiler ve batıl fikirlerle kirletilmiş olan dini, felsefe ile yeniden temizlemek amacıyla ortaya çıktığı iddiasındadır. Yazar *Resâil*'in yazılma amacını da yine *Resâil*'den alarak şu şekilde açıklar: "Risâlelerimizi ele alanlardan çoğu amacımızın ilm-i nücum'u öğretmek olduğunu sanır. Yemin olsun ki bu ondaki amaçlarımızdan sadece biridir. Biz kardeşlerimizin bütün ilimleri kavramalarını, öğrenmelerini ve câhil kalmamalarını istiyoruz. Çünkü onların mezhepleri bütün ilimleri incelemek, zâhirî ve batını ile birlikte tamamını anlamaktır. Risâlelerimizde ortaya koyduğumuz en büyük maksadımız, Allah'ın tevhidini kavramak ve cahillerin nispet ettiği şeylerden onu tenzih etmektir."

Aslan'a göre İhvân-ı Safâ'nın risâleleri fihritle beraber elli iki risâleden oluşmaktadır. Risâleler tumturaklı bir hitâbet üslûbu ile yazılmış, birçok tek-rarlar ile dolu ve bir ilimler ansiklopedisine benzetilmektedir. Risâleler dört kısma ayrılmaktadır. Birinci kısımdaki on dört risâle, riyâziye ve mantık mebâdisinden; ikinci kısmın on yedi risâlesi, tabii ilimler ve ilm-i nefis; üçüncü kısmın 10 risâlesi metafizikten ve nihayet son kısmın on bir risâlesi de tasav-vuftan, ilm-i nücûmdan ve sihirden söz eder. Dördüncü kısmın bir risâlesinde (tüm serinin 45. risâlesi), birliğin mâhiyet ve teşkilatı hakkında da bilgi veril-mektedir. Risâleler genel olarak dört kısımdan oluşur: 1. Riyâzî-Tâ'limî (ma-tematiksel ve eğitsel) İlimler 2. Cismânî-Tabii (cisimler-doğal) İlimler 3. Psi-kolojik-Aklı İlimler 4. Dinî-İlâhî (metafizik) İlimler. Yazar bu dört kısmın da alt başlıklarını eserin içerisinde genişçe izah etmektedir.

Yazar İhvân-ı Safâ'nın Risâlelerinde geçen ilimlerin tasnifine de değinmiş-tir. Ona göre İhvân, bilimlerin sınıflandırılması konusunda Orta Çağ'da yaygın Trivium (söz dizimi ve gramer, cedel ve hitâbet) ve Quadrivium (geometri, astronomi, matematik ve müzik) şeklindeki kaba tasniften çok ileri bir dü-zeyde, Fârâbî'nin İhsâu'l-Ulûm'undan da etkilenerek, ancak ondan daha geniş bir tasnif yapar. Onların bilimleri sınıflandırması insana göre ve insan içindir. İhvân, bilimleri başlıca üç bölümde inceler:

1. Riyâzî (pratik-eğitsel) bilimler: Çoğu geçim talebi ve dünya hayatının iyi-leştirilmesi için düzenlenmiş olan âdâb ilmidir.

2. Dinî-ictihâdî bilimler: Nefslerin tedavisi ve ahireti talep etmek için vaz'edilen şer'î ilimlerdir.

Yazarın vurguladığı hususlardan biri de İhvân'ın dinî bilimleri arasında ha-dis ilmini zikretmesi ve rivâyet ilimleri uzmanlarının muhaddisler olduğunu belirtmesidir. Ona göre İhvân Risâleler'inde çok farklı kaynaklardan beslen-mişse de, tefsir, hadis, fıkıh gibi temel İslâmî ilimleri sayması dikkat çekicidir.

3. Felsefî bilimler.

Tezde yukarıda geçen tüm bilim çeşitlerinin alt başlıkları detaylı bir şekilde okuyucuya sunulmaktadır.

Yazar İhvân'ın nübüvvet anlayışına dair yorumlarda da bulunur. Yazara göre İhvân bazı felsefecilerin aksine nübüvveti felsefeden üstün tutmuştur. İh-vân'a göre peygamberler, Allah'ın kendisiyle mahlûkatı arasındaki elçileridir. Dinin ahlaki maksadını ön plana çıkaran İhvân-ı Safâ, peygamberlerin çabala-rının hem din hem dünya işlerini düzeltmek, nihaî gayelerinin de insanları kötülüklerden ve dünyaya gereğinden fazla bağlanmaktan kurtarıp ahiret saa-detine ulaştırmak olduğunu ifade etmişlerdir. Onlar, Peygamberlerin dinleri-nin ismi, sünnetleri, ibadet zamanları, yer ve biçimleri farklı da olsa hepsinin amaçlarının aynı olduğunu düşünürler. Nübüvveti felsefeden üstün gören İh-vân, Nübüvveti filozofa, vahyi akla tercih etmişlerdir. Onlara göre peygamber-

lerden sonra hakîm filozoflar gelir. Nübüvvet, melekler rütbesinden sonra beşerin ulaşabileceği en yüksek rütbe ve derecedir. Yine İhvân nübüvvetin kesbî olmayıp, lütuf olduğu görüşünü benimserler. Onlara göre Allah kulları arasında dilediğini seçer ve onu melekler ve halkı arasında elçi yapar.

Hadisçilerin felsefeye yaklaşımına yer veren yazar hadis alanında öncü sayılan İbnü's-Salâh, Nevevî, Zehebî ve Süyûtî gibi âlimlerin görüşleri çerçevesinde hadis-felsefe ilişkisini tartışmaktadır. Yazar bu âlimlerin felsefe ve mantık hakkında olumsuz kanaatte bulunmaları ve hatta bu ilimlerin öğrenilmesini haram saymaları, onların İhvân-ı Safâ'nın Risâleler'i gibi felsefi eserlerden uzak durmalarına ve bu tür eserlere önyargıyla yaklaşmalarına sebep olduğunu dile getirir. Yazar muhaddisler tarafından felsefe-hadis ilişkisinin yeterince irdelenmemesini bir eksiklik olarak dile getirir.

İkinci Bölümde ise İhvân-ı Safâ Risâlelerinde geçen Hadis rivâyetleri ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Yazarın tespitlerine göre İhvân-ı Safâ, risâlelerinde kullandığı rivâyetleri senedsiz olarak, kimi zaman cezm sığasıyla, kimi zaman da temrîz sığasıyla vermişlerdir. Genelde kullanılan bu rivâyetler Kur'an-ı Kerîm'den ayetler zikredildikten sonra ifade edilmiştir. Yazara göre rivâyetlerin bir kısmı sened açısından sahih, bir kısmı zayıf veya uydurmadır. Hadis diye nakledilen bazı rivâyetlere de herhangi bir kaynaktan rastlanılmadığını belirtmektedir. Yazar bu rivâyetleri değerlendirirken temel hadis kaynaklarına atıflarda bulunmuş, hadis ilimlerine ait kavramları ise dipnotta açıklamıştır.

Risâleler'de doksan yedi rivâyete rastlanıldığı belirtilmiştir. Yazar bu rivâyetleri konularına göre tasnif ederek, rivâyetlerin geçtiği kaynakları, sıhhat durumlarını ve İhvân'ın bu rivâyetleri hangi amaçla kullandığını tespit etmeye çalışmıştır. Yazara göre bu rivâyetler otuz üç konuda kullanılmıştır. Bu rivâyetlerin kırk üçünün *Kütüb-i Sitte*'de (bunlardan yirmi üçü Buhârî ve Müslim'in ittifakla naklettikleri rivâyetlerdir) yer alması, isnâd değerlendirmeleri neticesinde bu rivâyetlerin kırkının sahih, dördünün hasen, on yedisinin zayıf, on beşinin mevzu, dört tanesinin de mevkuf olduğunun görülmesi manidardır. Kaynağı tespit edilemeyen on yedi rivâyet hakkında ise, bu rivâyetlerin tamamının İslâm düşüncesi açısından kabulü imkânsız anlamlar içerdiğini söyleyememektedir. Yazarın ikinci bölümde nasıl bir metot takip ettiğini görmemiz açısından sadece bir rivâyet örneğine yer vermekte fayda görüyoruz.

Yazar İhvân'ın niyet başlığı altında kullandığı “*انما الأعمال بالنيات و لكل امرئ ما نوى* / Ameller niyetlere göredir. Herkese ancak niyet ettiği vardır” hadisi şu şekilde değerlendirir:

“Bu rivâyet, *Resâilü İhvân-ı Safâ*'da “Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer”i ve Namûs Bilimleri”nin “Doktrinler ve Dinler” isimli Birinci Risâle'sinde geçmektedir.

Tahric ve Değerlendirme:

Bu hadis Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-Sahih*'lerinde, Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/888) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/886) *Sünen*'lerinde, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsted*'inde rivâyet edilmiştir.

Buhârî'nin *Sahih*'inde geçen hadisin sened zinciri şu şekildedir: Buhârî > Abdullah b. Zübeyir el-Hümejdî > Süfyân b. Uyeyne > Yahya b. Saîd el-Ensârî > Muhammed b. İbrâhîm b. Et-Teymî > Alkame b. Vakkâs el-Leyis > Ömer b. Hattâb.

Bu hadis ilk tabakalarında tek râvî tarafından rivâyet edildiğinden garîb-i mutlak bir hadistir. Garîb bir hadis iken sonraki tabaklarda hadis usulünde meşhur hadisin örneği olarak verilmiştir. Zira bu hadisi Hz. Ömer'den sadece Alkame, ondan sadece râvî Muhammed b. İbrâhîm et-Teymî, ondan da sadece Yahya b. Saîd el-Ensârî rivâyet etmiştir. Yahya b. Saîd el-Ensârî'den ise pek çok kimse rivâyet etmiş böylece hadis meşhur seviyesine ulaşmıştır.

Buhârî'nin hocası olan Abdullah b. Zübeyr el-Hümejdî (ö. 219/834), sika, güvenilir biridir. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), sika, hâfız ve hüccet biridir. Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760), sika, güvenilir ve çok hadis nakleden bir tabiidir. Muhammed b. İbrâhîm et-Teymî, hadis münekkidleri tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Alkame b. Vakkâs el-Leyisî, hadis rivâyeti az olan sika bir tabiidir.

Bu hadis sahihtir.

Bu rivâyet, Resâil'de zâhir-bâtın bağlamında ele alınmıştır. İhvân'a göre, Arap dilinde din kelimesinin manası, bir topluluğun bir başkana itaatidir. İtaat da emirler ve yasaklar olmadan ortaya çıkmaz. Bu ikisi de ancak dinin şeriatını, hükümlerini bilmekle olur. İnsan da cismânî ve zâhirî bedenden, ruhânî ve bâtınî olan nefsten oluştuğu için dinin hükümleri ve şeriatın hadleri de iki çeşit olmak durumundadır. Zâhir ve bâtın. Zâhir açık olan ameleri; bâtın da kalplerdeki gizli inançları kapsar ki bu da asıldır. Hz. Peygamber de "Ameller niyetlere göredir..." şeklinde buyurmuştur.

Devamında İhvân, peygamberler aracılığıyla gönderilen dinin itikâdî ve bâtınî boyutunun hiçbir zaman değişmeyeceğini; ancak şeriatın, dinin zâhirî boyutunun değişebileceğini vurgulamıştır. Kısacası İhvân, dinde zâhir-bâtın ikilemine vurgu yapmak için bu rivâyeti örnek göstermiştir. Gerçekte İhvân'ın bu yorumu İslâm düşünce geleneğinin pek de yabancı olmadığı bir yorumdur. Özellikle tasavvufun zâhir-bâtın ayırımı üzerinden geliştirdiği yorum biçimi ile aynı düzlemedir."

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi yazar doksan yedi rivâyeti bu şekilde değerlendirmeye çalışmıştır. Yazara göre İhvân'ın Risâlelerinde geçen hadislerin baskın karakteri, bilgiyi evrensel bir değer olarak gören ve erdemli bir insanı ya da toplumu kamusal menfaat üretmesine yönlendiren rivâyetlerden

oluşmasıdır. Ona göre ilim, kader, basiret, mesuliyet ve dinin korunmuşluğu gibi konu başlıkları altında yer verilen rivâyetlerde bu baskın karakteri görmek mümkündür.

Aslan'a göre bu rivâyetlerin dikkat çeken bir başka yönü, tasavvufî temalar içermesi ve dünyayı önemsemeyen bir din anlayışını öne çıkarmasıdır. Dünyaya zâhidâne bakış, hem kimi felâsifenin hem de mutasavvıfların ortak bir ilgi alanıdır. Yazar, dünya, günah, tövbe, zühd vb. konu başlıklarında bu tespiti yansıtan pek çok rivâyete rastladığını ifade etmektedir.

Yazara göre İhvân-ı Safâ felsefeyi insanı Allah'a yaklaştıran bir entelektüel çaba olarak değerlendirmiş, rivâyet malzemelerini de bu hedefe uygun seçmiştir. Ayrıca Risâleler'de hadislerle birlikte yakın anlamlı ayetlere atıfta bulunulması boşuna değildir. Ayet ve hadislerin yan yana zikredilmiş olması, bu eserlerde Kur'an ve hadis birlikteliğinin aranmış olması bakımından son derece önemlidir. Ancak yazar, İhvân'ın hem ayetleri hem de hadisleri te'vil ederek kendi felsefî anlayışlarına uygun hale getirerek kullandıklarını ifade etmektedir. Yazar, İhvân'ın felsefî düşüncelerini teyit etmek için hadis uydurduklarını da belirtir.

Gerek râvîlerin tespiti ve durumları ile rivâyetler içerisinde geçen usûl kavramlarını açıklanması gerekse de İhvân'ın rivâyetler hakkındaki yorumlarını ortaya koyması açısından yazarın bu çalışmasının alana önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Abdullah DOĞAN

Muş Alparslan Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Hadis, MUŞ